

ІСТОРИЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Короткова О. О.
Східноукраїнський національний університет
імені В. І. Даля

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1906 – 1917 РР.

Проаналізовано зміни соціального статусу українського селянства в умовах аграрного реформування, становлення нового світогляду, орієнтованого на капіталістичні цінності. Визначено особливості становлення ціннісних орієнтирів українського селянина. Розглянуто головні фактори змін соціальних настроїв та причини зростання конфліктності в українському селі в умовах столипінської аграрної реформи 1906–1917 рр.

Ключові слова: аграрна реформа, соціальні зміни, соціальна свідомість, світогляд, цінності, антагонізми, конфлікт.

Актуальність вивчення наслідків столипінського аграрного реформування сьогодні незаперечна, але більшість дослідників розглядають вияви реформи лише з економічного ракурсу. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що вплив реформи на соціальні аспекти життя українського селянина, його світогляд, ціннісні пріоритети досить вагомий. Проблеми розвитку соціальної свідомості українського селянства доби столипінських реформ вивчали сучасні науковці О. Приймак, Л. Нізова, В. Кудь, В. Майстренко, В. Бочаров, І. Власюк, Л. Ігнатова, В. Куліков, Ю. Присяжнюк, О. Лукашевич, О. Герасим'юк, О. Михайлюк, торкаючись окремих регіонів України і окремих аспектів реформ. Автор зробив спробу визначити особливості соціальної свідомості українського селянства в умовах аграрних реформ названого періоду, узагальнити прояви трансформації соціального статусу, ціннісних орієнтирів, виявів антагоністичних настроїв на селі як наслідок аграрного реформування в межах дев'яти українських губерній Російської імперії.

Аграрна реформа першої половини ХХ ст. суттєво вплинула на зміну ціннісних пріоритетів українського села, внесла помітні соціальні зміни у їх розвиток, насамперед у ставленні до землі. Українці – етнос з давньою високорозвиненою землеробською культурою. Саме це заняття обумовило традиційний побут, матеріальну культуру, систему основних свят і обрядів, світогляд, духовні цінності нашого народу. Землеробський тип господарства, успадкований з часів загальнослов'янської етнічної спільності, довгі віки визначав характер розвитку всіх сфер економічного і соціального життя східнослов'янських народів, його вплив відчутно позначився на матеріальній та духовній культурі і, зокрема, на традиційних звичаях і обрядах [1, с. 134].

У суспільному житті українського села початку ХХ ст., незважаючи на розвиток капіталізму, зберігалось чимало елементів патріархальних відносин. Значне місце посідала сусідська община – “громада”. Для неї характерною залишалась традиційна колективна форма праці – “толока”. Вона, як правило, влаштовувалася у вихідні та

святкові дні, на добровільних засадах і без оплати за виконану роботу. Найчастіше учасниками “толоки” були сусіди, родичі, куми. Таким способом виконувались різні польові (орали, сіяли, збирали урожай, заготовляли сіно) і домашні роботи (копали колодязі, будували житла та господарські споруди; заготовляли продукти харчування тощо). Всі матеріальні і духовні цінності концентрувалися навколо общини. Община – сільська громада, межа якої, як правило, співпадала з межами села, хоча село і община не одне і теж. Якщо село виступало фізичною спільністю – сукупністю будинків, то община була легальною установою, зв’язаною колективною угодою про розподіл серед її членів землі і податків [2, с. 126].

У здійсненні аграрної реформи ХХ ст. поряд з общиною вагому роль відіграв селянський двір. Він виступав основним виробничим осередком сільської громади, на ньому трималися всі господарські зв’язки в селі. Велика сім’я стала своєрідною формою трудової кооперації. Тому такі сім’ї, найчастіше, були заможними. Великосімейність додавала селянському господарству стійкість і виступала основою економічного благополуччя [3, с. 47]. Проте, саме зростання індивідуалістичних поглядів стало і першопричиною поступового зменшення кількісного складу сім’ї. Якщо в середині ХVІІ ст. величина сім’ї в Україні в середньому становила 6,9 особи, у середині ХVІІІ ст. – 6 осіб, то на початку ХХ ст. – 5,2 особи. Подібна ситуація створювалася і в окремих регіонах. Наприклад, на Покутті з 50-х років ХІХ ст. до 30-х років ХХ ст. українська сім’я зменшилася в середньому з 5,3 до 4,6 особи. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. середні показники української сім’ї складали: Харківська губернія – 6,2 особи; Таврійська і Катеринославська – 6,1; Полтавська, Чернігівська, Волинська і Київська – 5,7; Подільська – 5,2 і Бессарабська – 5,1 особи [4, с. 89-90]. Традиційна схильність до колективізму поступово змінюється тенденціями індивідуалізму. Господарська і торгівельна кмітливість стає мірилом для оцінки розуму, вдачі та взагалі достоїнств людини, тому нерідко селянин, втративши майно, втрачав і повагу односельців. Також велике значення мали “зовнішні” показники добробуту. Наприклад, все вагомішого значення для селянина набував охайний і гарний одяг. Український народний одяг – яскраве і самобутнє культурне явище, яке розвивалося й удосконалювалося протягом сторіч. Особливою гордістю селян був гарний одяг, який мав свідчити про розумові переваги хазяїна. В прагненні виділитися красивим одягом, пишним показовим застіллям, новими меблями або “годинником на стіні” відображаються нові тенденції самоствердження селянина [5, с. 44-45].

Аграрне реформування відчутно вплинуло на економічну спроможність українського селянства, що в свою чергу відобразилося на кількості, а особливо на якості збудованих жител. Так наприклад у Харківській губернії, з огляду на результати дослідження 8050 будівель в 9 селах, можна констатувати такі хронологічно-кількісні показники будівництва в період до 1894 збудовано 8,7% (700 хат), 1904–1913 рр. – 35% (2841 хата), 1913–1923 – 31% (2559 хат), 1924 р. – 0,5% (40 хат). Схожу картину можна спостерігати по всій території України [6].

Однією з причин зміни настроїв селянства стало поширення письменності, що активно впроваджувалося владою. Перепис 1897 р. розкрив дуже низький рівень писемності в Російській імперії загалом: лише кожен п’ятий (21%) умів читати і

писати. Але за окремими показниками становище в цілому було значно кращим. Внаслідок спільних зусиль сільських шкіл і громадських комітетів різко зростав рівень писемності молоді: до 1910 р. понад 56 % чоловічого населення Російської імперії у віці від десяти до двадцяти одного року значились письменними. Однак рівень писемності жінок цієї ж групи не досягав і 21% [7]. Наприклад, аналізуючи списки членів кредитних товариств Харківської губернії за 1911 р., дослідник зробив підрахунки письменних селян. Отже, у Старобільському кредитному товаристві із 76 членів неписьменних 47, у Білокуракінському – з 65 – 23 і у Пантюхінському – з 58 – 38 відповідно. Ці данні підтверджують, що в середньому в Харківській губернії відсоток письменних селян коливався близько 50% [8].

По мірі зростання ринкових відносин дещо змінилось і відношення селян до грошей. Доказом зростаючої селянської комерційної активності можуть слугувати звітні данні Державного Банку і комерційних фінансових організацій. Наприклад, проаналізувавши кількість вкладників – селян і річні оборотки Луганського Відділу Азово – Донського комерційного банку, можна зробити такі висновки: у 1909 р. банк прийняв вкладів на 16 837 477 крб. і мав чистого прибутку 3 201 180 крб., а у 1912 р. кількість вкладників значно зросла і банк прийняв вкладів на 42 273 162 крб., маючи чистого прибутку 7 336 584 крб. [9].

Вихід селян на хутори не міг не вплинути на відносини селянства і церкви. Духівництво скаржилось, що реформи призвели до зменшення кількості прихожан, хоч і змушене було визнати, що пожертвування на церкву від селян – відрубників і хуторян збільшувалися. Новий господар-індивідуаліст використовував відвідування церкви для визнання оточуючими його соціального статусу: з такого приводу родина одягала найкращий одяг, використовувала сімейний “транспорт”, намагаючись викликати заздрість сусідів і громади [10, с. 356].

Вагомою проблемою для села ще з козацьких часів залишалося пияцтво. Уряд відмовлявся боротися з ним, оскільки на початку ХХ ст. більше 1/3 доходів щорічного держбюджету становила саме виручка від торгівлі горілкою [81, с. 167]. Характерно, що велика частина законодавчих актів на користь тверезості датується саме початком ХХ ст. Завдяки реформі пияцтво скорочується на $\frac{3}{4}$, з'являється уміння пити оковиту 1-2 чарки під час обіду. Пагубна звичка пити зникає разом з переселенням на хутір, адже “не цікаво пити самому”. І навіть “найконсервативніший елемент села” – жінка – має вагомі причини для задоволення хуторським життям: “Наші чоловіки не п'ють і нас не б'ють...” [11, с. 80-81].

Існувала думка, що селянством реформа сприймалася як насилля. Свідченням цього слугували селянські скарги, звернення в пресу та прямі протести і бунти. Однак, фактичні дані та аналіз джерел доводять, що у порівнянні з результатами проведення аграрної реформи П. А. Столипіна в Росії, ситуація в Україні була дещо іншою. Відмінність полягала в тому, що на території України ще до проведення аграрної реформи вже почався процес руйнування общинного землеволодіння. Тому частина українського селянства, переважно заможна, позитивно сприймала аграрне реформування 1906–1917 рр. Для малоземельних селян вихід з общини в більшості випадків означав розорення. Він позбавляв їх можливості користуватися общинними вигонами, водопоями та іншими угіддями, без яких вони не могли довго протриматись

на відведеній латці землі, яка складала, як правило, 1-2 дес. Тому біднота в масі своїй чинила опір руйнуванню общини. Обурювало селян те, що вони мали беззаперечно підкорятися усім примхам не завжди вмілих і справедливих землемірів. Того, хто не допустить землевпорядника до розверстання або вчинить смуту і не буде всіляко сприяти реформуванню, чекала кара за супротив розпорядженням уряду [12]. Особливістю для цього періоду стала боротьба в середині самого селянства. Якщо раніше для нього був ворогом лише поміщик, то під час реформи селяни почали вести боротьбу й проти відрубників та заможних селян, що сприяло розвитку другої соціальної війни на селі [13]. Деякі дослідники пов'язують трансформацію і модернізацію села з прогресуючим поширенням “антиповедінки” та різних форм соціального протесту (селянські бунти). Антиповедінка стає засобом “захисту” селянина від руйнування старої системи цінностей в умовах масштабного реформування всіх аспектів соціального життя [14].

Використані джерела:

1. *Заблоцька К. В.* Українська і зарубіжна культура : навчальний посібник. / К. В. Заблоцька. – Донецьк : “Східний видавничий дім”, 2001. – 372 с.
2. *Пайтс Р.* Русська революція : у 3 кн. – Кн. 1 : Агонія старого режиму. 1905–1917. – М. : Захаров, 2005. – 480 с.
3. *Кучумова Л. И.* Сельская община в России (вторая половина XIX в.) / Л. И. Кучумова. – М. : Знание, 1992. – 64 с.
4. *Макарчук С. А.* Етнографія України : навчальний посібник. / С. А. Макарчук. – Львів : Світ, 2004.
5. *Милогорова И. Н.* Экономика пореформенной крестьянской семьи (по материалам обследования бюджетов крестьянских хозяйств в центральных губерниях России) // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 8, История. – 1997. – № 5. – С. 32-49.
6. *Лукашевич О. М.* Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.) : дис. канд. іст. Наук : 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 189 с.
7. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года (Губернские итоги). – Т. 1-89. – Т. 33. – СПб., 1904.
8. ДАЛО. Інспекція дрібного кредиту Харківської контори Державного Банку. 1909 – 1915 рр. – Ф. 6, оп.1, спр.1, 131 арк.
9. ДАЛО. Луганське відділення Азово – Донського комерційного Банку. Звіти за 1909–1913 рр. – Ф.33, оп. 1, спр.1, 13 арк.; спр. 2, 15 арк, спр. 4, 17 арк.
10. Столыпинская реформа и землеустроитель А. А. Кофод. Документы. Переписка. Мемуары. / составитель А. В. Гутерц. – М. : “Русский путь”, 2003. – 744 с.
11. Там само.
12. ДАХО. Деркачевська сільська управа. Наряд Деркачевському сільському голові про землевпорядкування – 1914 р. – Ф. 534, оп. 1, спр. 184, 18 арк.
13. *Герасименко О. В.* Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук. : 07.00.01 – Черкаси, 2008. – 20 с.
14. *Михайлюк О. В.* Антиповедінка в культурі селянства Наддніпрянської України в кінці XIX – на початку XX ст. / Гілея: науковий вісник : [збірник наукових праць]. – Випуск 46 (4). – К., 2011.

Короткова Е. А. Особенности социального сознания украинского крестьянства в условиях аграрных преобразований 1906–1917 рр.

Проанализированы изменения социального статуса украинского крестьянства в условиях аграрного реформирования, становления нового мировоззрения, ориентированного на капиталистические ценности. Определены особенности становления ценностных ориентиров украинского крестьянина. Рассмотрены основные факторы изменений социальных настроений и

причини роста конфликтности в украинском селе в условиях стольпинской аграрной реформы 1906–1917 гг

Ключевые слова: аграрная реформа, социальные изменения, социальное сознание, мировоззрение, ценности, антагонизмы, конфликт.

Korotkova O. O. Features of the social consciousness of the Ukrainian peasantry in agrarian reforms 1906–1917 gg.

Analyzed changes in social status of the Ukrainian peasantry in agrarian reform, the establishment of a new outlook, based on capitalist values. The features of the formation of values Ukrainian peasant. Considered main factors changes social attitudes and reasons for the growth of conflict in the Ukrainian village under the Stolypin agrarian reform 1906–1917 years.

Keywords: agrarian reform, social change, social consciousness, vision, values, antagonisms conflict.

Токарчук О. В.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ОКРЕМІ АСПЕКТИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВНИКА СЕРГІЯ ШЕЛУХІНА

Сергій Шелухін працював в Українському Вільному Університеті на посаді звичайного професора кафедри кримінального права та проводив такі курси: “Особлива частина кримінального права”, “Енциклопедія права”, “Посягання на особу людини”, “Злочини проти прав на майно”, “Злочини проти прав людської особи”. Крім того, інтенсивно професор працював науково, про що свідчить список підготовлених до друку наукових праць.

Ключові слова: С. Шелухін, Український Вільний Університет, науково-педагогічна діяльність, праці.

У період еміграції С. Шелухін виявляє себе і як активний політик, і як науковець. У його свідомості ще більше зміцнилися самостійницькі погляди, ідея незалежності України залишається головним змістом і метою діяльності. С. Шелухін не втрачає надії на відновлення української державності і спонукає до активізації політичної діяльності емігрантські кола. Із листування з Д. Дорошенком з’ясовано наскільки С. Шелухін був неприємно вражений зізнанням останнього, що політичні ідеї стали для нього на другому плані після справ академічних: “...стараюсь ніякій політиці в рамках академічних не піддаватись, і для мене політична приналежність моїх колег не грає ніякої ролі” [8, с. 251].

Історики та правники зробили значний внесок у створення Українського Вільного Університету (УВУ). Він був першою вищою школою української еміграції з тих, які організовували за кордоном. “Цей інститут мав служити українським національним архівом, музеєм, бібліотекою, взагалі притулком для української культурної праці за кордоном на випадок, якби зовсім упала українська державність і ми не мали захисту на своїй рідній землі” [7, с. 467]. Заснування УВУ у Відні 17 січня 1921 р. – результат діяльності спілки українських журналістів і письменників, а також товариства прихильників освіти та Українського Соціологічного Інституту [4, с. 360].

Щодо Українського Соціологічного Інституту, то головним органом, який